II. Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - IV

6-8 Mayıs 2013, Bursa

ilem
ilmi etüdler derneği

Uludağ Üniversitesi (TÜDAM)

Bursa Büyükşehir Belediyesi

İstanbul 2013

TÜBİTAK
II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi
TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)
Adres: Halk Caddesi, Türbe Kapısı Sokak, Hektaş İş Merkezi No:13/4 Üsküdar, İstanbul
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • Fax: +90 (216) 310 43 18 • E-Posta: bilgi@ilmietudler.org

Editör
Ümit Güneş / Yıldız Teknik Üniversitesi

Editörler Kurulu*
Tekin Atmaca, İlmi Etüdler Derneği | **Kübra Bilgin,** İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği | **Ali Cançelik,** Sudan Kuran-ı Kerim ve İslami İlimler Üniversitesi | **Muhammed Turan Çalışkan,** İlmi Etüdler Derneği | **Yunus Çolak,** İlmi Etüdler Derneği | **Fatih Durgun,** Bilkent Üniversitesi | **Taha Eğri,** İstanbul Üniversitesi | **Muhammed Göçgün,** Marmara Üniversitesi | **Yusuf Ziya Gökçek,** Marmara Üniversitesi | **Süleyman Güder,** İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği | **Arife Gümüş,** İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği | **Melek Yıldız Güneş,** İlmi Etüdler Derneği | **Latif Karagöz,** Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi | **Ahmet Köroğlu,** Kırklareli Üniversitesi | **Furkan Yıldız,** Kırklareli Üniversitesi | **Hasan Ramazan Yılmaz,** İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Muhammed Esad Tiryaki,** İlmi Etüdler Derneği

Tashih
Ümmü Habibe Şengül

Tasarım ve Uygulama
Furkan Selçuk Ertargin

ISBN: 978-605-86466-0-5
E-ISBN: 978-605-86466-1-2

Düzenleyen Kurumlar
İlmi Etüdler Derneği (İLEM)
Uludağ Üniversitesi
Bursa Büyükşehir Belediyesi

Baskı ve Cilt
Limit Ofset Reklam Tanıtım ve Tasarım Hizmetleri
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi, ZA13, Topkapı, Zeytinburnu, İstanbul
Tel: +90 (212) 567 45 35 • Fax: +90 (212) 33 45 33
www.limitofset.com • info@limitofset.com

Düzenleme Kurulu
Lütfi Sunar, İstanbul Üniversitesi *(Başkan)*
Nihat Erdoğmuş, İstanbul Şehir Üniversitesi
Feridun Yılmaz, Uludağ Üniversitesi
Taha Eğri, İstanbul Üniversitesi
Furkan Yıldız, Kırklareli Üniversitesi *(Kongre Sekreteri)*

Bilim Kurulu*
Berat Açıl, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Metin Aksoy,** Selçuk Üniversitesi | **Fahrettin Altun,** İstanbul Şehir Üniversitesi | **Berdal Aral,** Fatih Üniversitesi | **Tayyar Arı,** Uludağ Üniversitesi | **Yalçın Armağan,** İstanbul Şehir Üniversitesi | **Hüsamettin Arslan,** Uludağ Üniversitesi | **Edip Asaf Bekaroğlu,** İstanbul Üniversitesi | **Mesut Ayar,** Kırklareli Üniversitesi | **Hediyetullah Aydeniz,** Marmara Üniversitesi | **Bünyamin Bezci,** Sakarya Üniversitesi | **Abdülhamit Birışık,** Uludağ Üniversitesi | **Ali Büyükaslan,** Marmara Üniversitesi | **İbrahim Canbolat,** Uludağ Üniversitesi | **Halit Çalış,** Selçuk Üniversitesi | **Murat Çemrek,** Selçuk Üniversitesi | **Tamer Çetin,** Yıldız Teknik Üniversitesi | **Ercan Dülgeroğlu,** Uludağ Üniversitesi | **Halil İbrahim Düzenli,** Mardin Artuklu Üniversitesi | **Süleyman Elik,** İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **A. Teyfur Erdoğdu,** Yıldız Teknik Üniversitesi | **Erol Göka,** Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **İsmail Latif Hacınebioğlu,** Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mustafa Kara,** Uludağ Üniversitesi | **Ali Kaya,** Uludağ Üniversitesi | **M. Cüneyd Kaya,** İstanbul Üniversitesi | **Yasemin Kaya,** Uludağ Üniversitesi | **Bilal Kemikli,** Uludağ Üniversitesi | **A. Saim Kılavuz,** Uludağ Üniversitesi | **Kasım Küçükalp,** Uludağ Üniversitesi | **Bedri Mermutlu,** İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Mustafa Öçal,** Uludağ Üniversitesi | **Ali Yaşar Sarıbay,** Uludağ Üniversitesi | **Lütfi Sunar,** İstanbul Üniversitesi | **Murat Şentürk,** Kırklareli Üniversitesi | **Ahmet Ulvi Türkbağ,** Galatasaray Üniversitesi | **Mustafa Asım Yediyıldız,** Uludağ Üniversitesi | **Ferudun Yılmaz,** Uludağ Üniversitesi

* Soyadına göre alfabetik sırada

SUNUŞ

Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK), sosyal bilimler alanında kurumsal faaliyetler yürüten İlmi Etüdler Derneğinin disiplinlerarası sosyal bilim çalışmalarını teşvik etmek üzere düzenlediği çalışmalardan birisidir. TLÇK, Türkiye'de yaşanan özgün akademik üretim sorununu aşmaya yönelik kuşatıcı yöntem ve yaklaşımları teşvik ederek lisansüstü çalışmaların niteliğinin artırılması yönünde ortaya konan çabalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

TLÇK, ilk defa 2007 yılında hayata geçen, beş yıllık süre zarfında yılda bir kez olmak kaydıyla çeşitli sosyal kurum/kuruluşların destek ve ortak çabalarıyla hayat bulmuş olan Genç Akademisyenler Buluşması'nın İLEM öncülüğünde büründüğü yeni kimliktir.

2007 yılında Disiplinlerarasılık/Disiplinlerötesilik temasıyla yola çıkan ve beş yıl boyunca düzenlenen Genç Akademisyenler Buluşması, 2012 yılından itibaren Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi adıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Çalışmanın bu yeni formatı daha geniş sosyal bilim çevreleri ile bilgi ve birikim paylaşmak; lisansüstü çalışmalar yapan araştırmacılar arasındaki etkileşim düzeyini artırarak ortak dil ve yöntem geliştirmelerine imkân sağlamak gibi amaçlarla düzenlenmiştir.

6-8 Mayıs 2013 tarihleri arasında Bursa Büyükşehir Belediyesinin ve TÜBİTAK'ın katkılarıyla Bursa'da düzenlenen kongreye Uludağ Üniversitesi destek vermiştir. Kongreye toplam 335 adet tebliğ başvurusu olmuş, bu başvuruların 146 tanesi kabul edilmiştir. Kongrede 3 gün süresince 42 oturumda Hukuk, İletişim, Edebiyat, Tarih, Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji, İktisat, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, Mimarlık ve Şehircilik, Eğitim Bilimleri ve Temel İslam Bilimleri disiplinlerinden toplam 142 bildiri sunulmuştur.

Elinizdeki bu kitap, II. TLÇK kapsamında sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Kongre öncesinde ve sonrasında sarf edilen yoğun emek ve çabanın ürünü olan bu kitabın hazırlanmasında metinleriyle katkı sağlayan yazarlara, emeğini esirgemeyen değerli İLEM üyelerine, Bursa Büyükşehir Belediyesi ve Uludağ Üniversitesi mensuplarına teşekkürü bir borç biliriz.

Ümit Güneş
II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi
Bildiriler Kitabı Editörü

İÇİNDEKİLER

Ramazan Turgut
Donatist Kilise Ayrılığı Nasıl Başladı? 7

Esra Çifçi
Çin'de İlk İslami Entelektüel Çaba ve Konfüçyanist Müslümanlar (Hui-Ru) 17

Hatice Çiçek
Papanın Yanılmazlığı Meselesi Katolik Dünyada Nasıl Algılanmaktadır? 31

Hatice Gültekin Arslan
Mistik Bir Hareket Olarak Hasidizm'in Doğuşu Üzerine 47

Bilal Toprak
Montanizm'in Ortaya Çıkışı 63

Maksude Kurt Fidan
Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem'e: Kadının Mitolojik Öyküsü 79

Hakan Hemşinli
Öznellik ve Nesnellik Bağlamında Dinî Tecrübe 97

Elif Dede
Mezheplerin İhtilaflarını ve Tearuz Eden Ahkam Hadislerini Uzlaştırma Yönünde İmam Şa'râni'nin 'Mizan' Prensibi 109

Kübra Güngör
Harald Motzki'nin Müşterek Ravi Teorisine Katkıları ve Teoriye Yöneltilen Eleştiriler 125

Davut Eşit
Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe Eleştirisi 139

Fatma Betül Altıntaş
Zayıf Hadisle Amel mi, Zayıf Hadise Uygun Hüküm Vermek mi? Hanefilerin İhticâca Elverişsiz Rivayetlere Yaklaşımları (el-Hidâye Örneği) 151

Mutlu Gül
Erken Dönem Usul Eserleri Çerçevesinde Hanefi Fukahasının Sahabe Algısı 161

Azar Abbasov
Fıkıh Usulünde Irak ve Orta Asya Hanefileri Arasındaki Farklılık Noktaları -Alâeddin es-Semerkandî Örneği 175

Kamer Coşgun
İslam Muhakeme Hukukunda Tutuklama 185

Ömer Dinç
Şehristânî'nin Kur'an'ın Toplanması Sürecine İlişkin Yorumları "Ehl-i Beyt Merkezli Bir Okuma" 203

Fatih Tok
Peygamberimizin Kur'an'dan İktibasları 217

İrade Hümbetova
Dinî tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükâfat ve Cezanın Etkisi 229

Gökhan Şener
Bakışın İktidar/sız/lığı: Lacancı Bir Film Çözümlemesi 247

Alparslan Nas
Vatandaşı Görmek, Vatandaş Görünmek: Medyada Bir Görsel Vatandaşlık Çözümlemesi 257

Bahar Tugen, Çiğdem Erdal, Ali Özcan
Çağın Hastalığı Mı, Yoksa Şifası Mı: Enformasyonun Bilgiye Dönüşümü ve Enformasyon Diyeti 279

Ahmet Toklucuoğlu
27 Mayıs Otoritesi ve Medya Temsili 287

Ayşe Hümeyra Ataman
İstanbul'da 93 Muhacirleri ve Basiretçi Ali Efendi'nin Şehir Mektupları 299

Donatist Kilise Ayrılığı Nasıl Başladı?*

Ramazan Turgut**

Giriş

Hristiyanlığın yeterince anlaşılabilmesinin yolu erken dönem tarihinin bilinmesinden geçmektedir. Zira gök kubbede söylenmemiş söz yoktur ve günümüz teolojik tartışmaların kökenleri genellikle çok eskiye dayanmaktadır. Bu araştırmada, ülkemizde pek bilinmeyen erken dönem Hristiyanlığın "heretik" akımlarından Kuzey Afrika'daki Donatist Kilise'nin doğuşu ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Bu örnek üzerinden sosyoekonomik şartların ve dil farklılığının dinî ihtilafların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabildiği ve yine siyasi hareketlerin dinî ihtilafları beraberinde getirebildiğini göstermek amaçlanmıştır.

Donatizm, 4. yüzyılın başlarında Kartaca bölgesinde, önceleri siyasi bir hareket olmasına rağmen sonraları teolojik tartışmaların da yer aldığı, Roma İmparatorluğu'na ve Roma Kilisesi'ne muhalif olan yerel bir kilisenin adıdır. Varlığını İslamiyet'in bölgeye gelişine kadar devam ettirmiştir. Adını, harekete kırk küsur yıl öncülük yapan Piskopos Donatus'tan alır. Muhalifleri tarafından Donatizm; inatçı, yola gelmez, gereksiz bir şiddet ve aşırılığa kaçan, ayrılıkçı (schismatic) bir hareket olarak görülmüştür (Gaumer, 2008, s. 171).

Erken dönem Hristiyanlık üzerine çökmüş olan sis tabakası, Donatizm gibi muhalif hareketler söz konusu olduğunda daha da kalınlaşır. Bu akımın ortaya çıkışı *Diocletianus Zulmü*

* Bu çalışma, 14.07.2011 tarihinde Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan "Donatizm" adlı yüksek lisans tezimizin birinci bölümü esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı.

(303-305)'nün (*Great Persecution-Büyük Zulüm*) sonrasına tekabül etse de kökleri çok daha eskiye dayanmaktadır (Aland, 1985, s. 164). Teolojik tartışmaların yanında, sosyoekonomik ve politik faktörler de hareketin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Uzun zamandır süregelen "taşra-şehir çekişmesi" buna örnek olarak verilebilir (Aland, 1985, s. 165). Donatizm daha çok alt sınıfın, yoksulların ve taşranın diniyken Katolisizm üst sınıfın, toprak sahiplerinin ve Romalıların inancıydı (Brown, 1968, s. 86-87).

Donatistler hakkında elimizdeki kaynakların neredeyse tamamı Donatist olmayanlar, özellikle "kazananlar" yani Katolikler tarafından yazılmıştır. Bu yüzden konuyla ilgili araştırmalarda daha hassas davranmak gerekmektedir.

Kuzey Afrika ve Hristiyanlık

Kuzey Afrika'da Hristiyanlığın ilk dönemlerdeki yayılışı bizim için saklı bir kitap gibidir. Hristiyanlığın bölgeye ne zaman geldiği tam olarak bilinmemektedir (Raven, 1992, s. 151). Günümüze ulaşabilmiş kayıtlarda, Hristiyan kiliseden en erken miladi 200'lerde söz edilmektedir. Oysa bu dönemde bile Hristiyanlar zaten güçlü bir cemaat durumundaydılar. 3. yüzyılın başında şehit olan *Perpetua* (ö. 203) veya önemli Hristiyan teologlardan olan *Tertullian* (ö. 220) ve *Cyprian* (ö. 258*)* örneklerinden anlaşıldığına göre Hristiyan cemaatin Kuzey Afrika'da köklü bir geleneği vardı (Shaw, 1995, s. 5).

Kuzey Afrika'da sırasıyla *Baal*, *Satürn*, *Hristiyanlık* ve son olarak İslamiyet inançları görülmektedir. Romalılar, Kuzey Afrika'yı ele geçirince Baal kültünün yerini Satürn almıştır (Wilson, 2003, s. 406). Ama Afrikalıların Satürn inancı Romalılarınkinden farklılaşmış ve kendilerine özgü bir hâl almıştır. Onlar için Satürn, panteonun en tepesindeki tanrıydı. Kayıtlarda ondan, "*sonsuz olan*", "*efendimiz*", "*kutsal*", "*yenilmez olan*" şeklinde bahsedilmektedir. Önceleri Baal'ın eşi olan *Hammon*, Romalılarla beraber *Venüs* adını almıştır. Venüs hem annedir hem bakiredir, göklerin kraliçesidir. Satürn için kullanılan yücelik ifadeleri onun için de kullanılmıştır (Frend, 1952, s. 78).

2. ve 3. yüzyıllarda Satürn-Venüs kültünün Kuzey Afrika'daki etkisi muazzamdı. Gerek Pagan gerekse Hristiyan dönemdeki isimlerin çoğu onlarla iniltiliydi. Donatus, Honoratus, Rogatus, Fortunatus gibi isimler Tanrı adlarının *Punic* dilinden *Libyan* diline tercümesiydi. Mesela Donatus veya Adeodatus, "*Baal'a verilmiş, adanmış*"; Honoratus "*Baal tarafından onurlandırılmış*" anlamına geliyordu (Raven, 1992, s. 146).

Mabetlere ilgi büyüktü; Satürn adına inşa edilen 1400 anıt-mabedin ancak çok cüzi bir kısmı resmî görevliler tarafından yapılmıştı, geriye kalanların tamamı inananların destekleriyle inşa edilmişti (Frend, 1965, s. 80). Mabetler için seçilen mekânlar, Romalılarda olduğu gibi şehrin meydanları değil, şehrin dışındaki yüksekçe yerlerdi. Önceleri Baal için yapılan heykeller, çok az bir farkla Satürn için yapılır olmuştu; Baal heykelleri çıplaktı, Satürn ise giyinikti.

Özellikle Numidia bölgesinde Satürn kültü çok yaygındı. Kuzey Numidia'daki Madauros, Mons, Naragarra gibi yerler bu kültün merkeziydi. Söz konusu şehirler -fazla değil- bir yüzyıl sonra Donatist hareketin merkezi olacaklardı. Ama 3. yüzyılın ikinci yarısında bu külte olan inanç yerini kısa bir sürede Hristiyanlığa, dolayısıyla İsa kültüne bırakmıştır (Frend, 1952, s. 83). Önceleri Satürn kültü için mabet yapılan yerlere artık kiliseler inşa edilmiştir. Pagan dönemde de, Hristiyanlığın hâkimiyetinde de Numidia bölgesindeki halkın Roma ile yıldızları bir türlü barışmamıştır (Frend, 1952, s. 85). Bu yüzden de 4. yüzyılın başlarında Numidia bölgesinde birçok Hristiyan şehidin olması tesadüf değildir.

Satürn-Venüs kültünde başlangıçta bir yerellik söz konusuydu. Bunun altında Berberilerin Roma'ya olan antipatileri yatıyordu. Fakat mevcut durum daha sonraları değişti; mabetler Roma tarzında inşa edildi, ikonlar Roma kıyafeti giymiş insanlar şeklinde temsil edildi. Satürn heykelinin yanına diğer Roma tanrılarının da heykelleri konulur olmuştu. Artık rahipler sadece Satürn'e değil, Merkür'e veya İmparator Silvanus kültüne de hizmet ediyorlardı (Frend, 1952, s. 105).

Ne var ki Hristiyanlığın bölgeye girmesiyle manzara kısa sürede değişmiştir. Her yeni şehitle beraber Hristiyan cemaatin mevcudu çoğalmış, piskoposların sayısı birden artmıştır. Mesela Agrippus tarafından 200 yılında Kartaca'da toplanan bir konsile 70 piskopos katılmıştı (Raven, 1992, s. 156). Aynı dönemde şehit edilen *Perpetua, Felicitas* ve *Saturus*'un hikâyeleri toplum hafızasında uzun bir süre yer etmiştir (bk. Robeck, 1992). Bölgedeki Hristiyanlık tarihi de zaten şehitlerle başlamaktadır. Bundan dolayı Kuzey Afrika kilisesi esasında bir "Şehitler Kilisesi" idi (Frend, 1987, s. 2416).

Numidia bölgesinde pagan dinindeki mabetlerin badanası beyazdı ve Tanrı heykelleri beyaza boyanıyordu. Donatist dönemdeki kiliselere de beyaz badana yapılıyor, sunaklar beyaza boyanıyordu. Kubbe-mezarlar pagan ve Hristiyan mezarlıklarının her ikisinde de mevcuttu (Frend, 1952, s. 101). Güvercin, taç gibi semboller; sihir-büyü, kötü nazar gibi inançlar ortak özelliklerindendi. Augustinus'un cemaatinden biri şöyle bir itirafta bulunmuştur: "*Doğrusu, putları ziyaret edip kahinlere akıl danışıyorum ama Tanrının kilisesini terk etmiyorum. Ben bir Katolik'im.*" (Frend, 1952, s. 104). Durum böyle olunca, o dönemde yaşayan birçok Hristiyan'ın, ibadet ettikleri Tanrının gerçekte Satürn olduğunu zannetmelerine şaşmamak gerekir (Raven, 1992, s. 168)

Her zaman Roma'ya muhalif bir duruş sergileyen Kuzey Afrikalılar, Satürn-Venüs kültü Romalılaşınca Hristiyanlığa geçmişlerdir. Constantine Döneminde devletin resmî dini Katolik Hristiyanlık olunca bu defa da Donatist Hristiyanlığı desteklemişlerdir (Raven, 1992, s. 148)

Başlangıçta sadece alt sınıfın dini olarak görülen Hristiyanlık, 3. yüzyılın ikinci yarısında artık üst sınıfların ve eğitimli kişilerin de dini hâline gelmişti. Zengin ve eğitimli kesimi Hristiyanlığa çeken iki unsur dikkat çekmektedir: Birincisi karamsarlığın hâkim olduğu bir dönemde

Hristiyanlığın vaat ettiği ölümsüzlük, ikincisi de Hristiyanlığın pagan dinine nazaran ahlaki üstünlüğüydü. Bunun haricinde, gnostisizmden alışık oldukları, ölümün kendisinden bile daha güçlü bir kurtarıcı (İsa Mesih) fikri onları cezbetmişe benzemektedir (Frend, 1952, s. 94).

Hristiyanlık günahkârlara kapısını açıyor; meslek, cinsiyet ve ırk ayrımı yapmaksızın herkese kurtuluş vaat ediyordu. Kardeşçe sevgi, huzur dolu bir yaşam, topluluk hâlinde ibadet, fakirlerin gözetilmesi… Bunlar o dönemdeki Kuzey Afrika Hristiyanlığının karakteristik özellikleriydi. Kilisenin vaftiz öncesi günahları bağışlama yetkisi yoktu. Tüm günahların bağışlanması için de en iyi yol şehitlikti. Arenalarda Romalılarca şehit edilmek cennete girmenin kesin yolu olarak görülmüştür (Raven, 1992, s. 154). Pagan kültüründe Satürn için insan kurban etmenin yerini kendini Tanrı için feda etme, şehitlik almıştır. Tertullian "*Tanrı insan kanı ister mi?*" sorusuna olumlu cevap veriyordu: "*Evet. Eğer kişi Tanrı'nın krallığını istiyorsa, kurtuluşu istiyorsa, yeni bir hayatı istiyorsa…*" (Frend, 1952, s. 100).

Bölgedeki Hristiyanlar güçlü oldukları dönemlerde bile düşmanlarına karşı silahlanmadılar. Onlar için en iyi intikam şehitlikti. Şehit olanlar da sıradan halktan kişilerdi, üst sınıftan pek şehit yoktu. Mesela *Büyük Zulüm* (Great Persecution) Döneminde inançları yüzünden üst sınıftan şehit edilen sadece bir onbaşı, bir süvari ve bir gramerci vardı (Frend, 1952, s. 105).

Kuzey Afrika'da dinin merkezinde kilise değil Kutsal Kitap yer alıyordu. Bütün bilginin kaynağı Kitabı Mukaddes idi ve bunun dışındakiler batıldı. Hristiyan cemaatten kimileri Kitabı Mukaddes'i esas alıyor ve kelimesi kelimesine her emrini yaşamaya çalışıyordu. Kimileri de dinî hükümlerde Kilise'yi esas alıyor ve kendi inancıyla çelişmediği sürece diğer kültürlerle iş birliğine gidiyorlardı. İşte Donatist ve Katolik mücadele aslında bu iki farklı anlayış arasındaki mücadeledir.

Donatizm incelenirken Kartaca'nın önemi bilinmezse meselenin anlaşılması eksik kalır. Hristiyanlık tarihinde Kuzey Afrika'nın en önemli merkezi Kartaca'dır; zira Hristiyanlık bölgeye buradan yayılmıştır (Beaver, 1936, s. 168). Kartaca Kilisesi ana kilisedir. Kartaca piskoposu sadece bulunduğu şehrin değil bütün Afrika'nın başpiskoposudur. Diğer şehirlerdeki piskoposları o atar, kimi piskoposların yerini değiştirir. Kiliselerle ilgili şikâyetler ona bildirilir (Beaver, 1936, s. 171). Önemine binaen Kartaca piskoposuna "*Afrika Papası*" da denmiştir (Beaver, 1936, s. 174).

St. Cyprian

Cyprian, Donatistlerin en fazla saygı duyduğu ve fikirlerini kullandığı kilise babasıdır. Bu anlamda Donatizm'in öncüsü olarak kabul edilebilir. O, en büyük Kartaca piskoposu, ilk Afrikalı şehit piskopos ve herkesten daha çok Afrika kilisesini organize eden kişidir. Miladi 200 civarında zengin bir pagan ailede dünyaya gelmiştir. Hristiyanlığa geçişi orta yaşlarına tekabül eder; öncesinde ise Hristiyanlığa şiddetle karşı çıkan biri olmuştur. Tertullian'ın eser-

lerinden çok etkilenmiş ve din değiştirmeye karar vermiştir. Onun gibi saygın bir kimsenin din değiştirmesi çok zordur zira kaybedecek şeyleri fazladır. Hristiyan olduktan sonra yeni dine dört elle sarılmıştır; öyle ki din değiştirdikten yalnızca üç sene sonra Kartaca piskoposu seçilmiştir (Raven, 1992, s. 157). Farklı zamanlarda yazdığı yaklaşık 60 mektup günümüze ulaşmıştır. Bu mektuplardan onun döneminde yaşanan kimi olayları ve teolojik tartışmaları öğrenebilmekteyiz. Dahası, bu mektuplar Cyprian'ın Hristiyanlık anlayışı hakkında bize önemli bilgiler vermektedir (bk. Cyprian, 2004).

Cyprian'ın en fazla vurguladığı ve üzerinde durduğu 3 mesele vardı:

Vaftizin Tekliği-Birliği

Tek bir vaftiz vardır, o da gerçek kilise tarafından yapılandır, diğerleri batıldır (William, 1991, s. 272). Bu görüşünü de Kitabı Mukaddes'e dayandırmaktadır: *"Çağrınızdan doğan tek bir umuda çağrıldığınız gibi beden bir, Ruh bir, Rab bir, iman bir, vaftiz bir, her şeyle ve her şeyde olan herkesin Tanrısı ve Babası birdir."* (Efesliler, 4: 4-6). O, Papa Stephen'in heretiklerin vaftizini geçerli saymasına rağmen Kutsal Ruh'un onlarla beraber olmadığını iddia etmesini anlayamamaktadır. İçinde Kutsal Ruh'un olmadığı bir vaftiz nasıl geçerli olabilir? (William, 1991, s. 273).

Gerçek-Hakiki Piskopos

Cyprian'a göre piskoposlar İsa'nın varisidirler ve ona göre davranmalıdırlar. "İsa havarilere, "*Sizi dinleyen beni dinlemiş olur, sizi reddeden beni reddetmiş olur. Beni reddeden de beni göndereni reddetmiş olur.*" (Luka, 10: 16) dediğinde, bunu sadece onlara değil gelecekteki bütün piskoposlarına söylemiştir." demektedir (William, 1991, s. 274).

Gerçek Vaftiz ile Doğru İnanç Arasındaki Bağlantı

Vaftizi yapan piskoposun hak yolda olması yani gerçek kiliseye bağlı olması gerekir. Kendisinde doğru inanç olmayan kimse başkasını nasıl doğru yola sevk etsin? Gerçek kilisenin dışında olan batıl yoldadır ve batıl yolda olan kimse başkalarına hak yolu gösteremez. Ona ait olan *"Kilisenin dışında kurtuluş yoktur."* sözü daha sonra Katolikliğin en esaslı deyimlerinden, sloganlarından biri hâline gelmiştir (Greenslade, 1956, s. 116).

O, İncil'de anlatılan olayların birer anekdottan ibaret olmadığını, bunların Tanrı'nın emirleri olduğunu söylemektedir. İncil'e böyle bir yaklaşım, anlatılan hikâyelerden birçok hüküm çıkarmaya yaramaktadır.

> "İnsanlardan sakının. Çünkü sizi mahkemelere verecek, havralarında kamçılayacaklar. Benden ötürü valilerin, kralların önüne çıkarılacak, böylece onlara ve uluslara tanıklık edeceksiniz. Sizi mahkemeye verdiklerinde, neyi nasıl söyleyeceğinizi düşünerek kaygılanmayın. Ne söyleyeceğiniz o anda size bildirilecek. Çünkü konuşan siz değil, aracılığınızla konuşan Babanızın Ruhu olacak." (Matta, 10: 1720).

Bu anlayışa dayanarak Cyprian, şehitleri de kilise ve İncil gibi otorite olarak kabul etmiştir. Zira onların sözleri Tanrı tarafından söylettirilmiştir, onların aracılığıyla konuşan Kutsal Ruhtur (Gaumer, 2008, s. 179).

Diocletianus ve "Büyük Zulüm"

Hristiyanlık başlangıçta Roma İmparatorluğu tarafından fazla ciddiye alınmamış, Hristiyanların da Yahudiler gibi oldukları düşünülmüştür. Zaten Yahudiliği lokal bir kült olarak gördüklerinden Yahudilere tolerans gösterilmektedir. Ancak daha sonra Hristiyanların Yahudilerden farklı olduğu hatta Yahudilerin aksine misyoner-yayılmacı oldukları ve dolayısıyla Hristiyanlığın da yayılmacı bir din olduğu fark edilmiş, bundan sonra da onlara karşı şiddet ve baskı uygulanmıştır (Raven, 1992, s. 150).

24 Şubat 303'te İmparator Diocletianus Hristiyan kiliseleri ve kutsal metinlerini hedef alan bir ferman yayımlamıştır. Daha önceden de Nero, Decius gibi Roma imparatorları tarafından Hristiyanları hedef alan fermanlar yayınlanmıştır. Ancak bunun diğerlerinden farkı, Hristiyan cemaatin değil de doğrudan Hristiyan inancının hedef alınmasıdır. Kutsal metinlerini imha ederek asıl beslendikleri kaynağın kurutulması düşünülmüştür (bk. DeSte Croix, 2006) İmparator, "şehitler" değil "*dininden dönen*" kimseler istemektedir (Raven, 1992, s. 150).

İmparator Diocletianus Döneminde Hristiyan topluma büyük baskılar uygulanmıştır. Onlardan, kutsal metinlerini teslim etmeleri istenmiştir. Halk, imparatorun ve diğer pagan tanrılarının heykelleri önünde ibadet amacıyla tütsü yakmaya ve kurban kesmeye zorlanmıştır. Bu dönemde Romalılar diğer bütün tanrılardan daha çok İmparator kültüne önem vermektedirler. Onun heykelinin önünde tütsü yakmak devletin birliğini ve ona bağlılığı simgelemektedir (Raven, 1992, s. 148). Buna karşı çıkmanın cezası ölümdür. Miladi 303-305 yılları arasında sadece Kuzey Afrika'da 3000-3500 civarında Hristiyan'ın öldürüldüğü düşünülmektedir (Frend, 1965, s. 537). Bu zulümler Hristiyan toplumun hafızasında öyle yer etmiştir ki o dönemde yaşananlar *Great Persecution* (Büyük Zulüm) olarak adlandırılmıştır.

Hristiyan cemaatin ve din adamlarının, İsa'yı reddetmeye gerek kalmadan, kapılarına dayanan görevlilere kutsal metinleri ve sembolleri teslim etmeleri, çoğu zaman kurtulmalarına yetmektedir. İmparatorluk fermanının uygulanışı da her yerde aynı ölçüde değildir. Bazı yerlerde Hristiyanlara büyük eziyetler yapılırken bazı yerlerde de onlara pek ses çıkarılmamış, kısmen rahat bırakılmışlardır. Mesela Kartaca Valisi Anulinus ve onun görevlileri daha ileri gitmekte isteksizdir (Hoover, 2008, s. 37).

Numidia bölgesinde ise durum çok daha kötüdür. Şehrin yöneticisi Florus, imparatorun fermanını uygulamaya pek isteklidir ve Hristiyan cemaatin sadece kutsal metinleri teslim etmesiyle yetinmemekte, onları inançlarından vazgeçirmeye çalışmaktadır. Oysa Kuzey Afrika halkı baskı ve kıyımlara karşı adeta bağışıklık kazanmıştır ve nasıl karşılık vereceklerini bilmektedir. Üstelik şehitlere dair anılar toplumdaki canlılığını korumaktadır.

İmparator Diocletianus'tan takriben 50 yıl önce Cyprian önderliğinde Kartaca'da bir konsil toplanmış ve Decius (ö. 251) zulmünden dolayı dinden dönen ruhban sınıfına nasıl bir tavır takınmak gerektiği tartışılmıştır. Vardıkları sonuca göre bu kişiler, günahlarının kefaretini ödeyebilmeleri için tekrar kiliseye kabul edilecek lakin asla eski görevlerine iade edilmeyeceklerdir. Hatta bu şekilde hileye başvuranlar hakkında Cyprian şöyle demiştir: "İsa'ya inanmaktan utanan veya endişe eden kimse nasıl İsa'yla beraber olsun ki?" Bu konsil, Donatistler için de bir işaret taşı olacaktır; fermana bizatihi boyun eğenler bir yana, fermana itaat etmiş gibi davranan (takiyye yapan), hile ve rüşvetle kendilerini kurtarmaya çalışanlar da kiliseden dışlanacak, onlara *traditor* (hain) denecektir (Landon, 1909, s. 4).

Cyprian, söz konusu kişilerin, pagan tanrıları için kurban kesmeyi kabul ederek ilahî değil beşerî otoritelere itaat ettiklerini söylemiştir (Cyprian, 2004, s. 371). Onun sözleri bütün Kuzey Afrika'da kabul görmesine rağmen birçok Hristiyan zor durumda kalınca ve baskı görünce, kendilerinden istenileni yapmış ve kutsal metinleri teslim etmiştir. Ama kimisi de boyun eğmemiş ve ölüme giderken bile pes etmemiştir. Bu kişiler şehit edildikten sonra da Hristiyan cemaat için birer direniş bayrağı hâline gelmiş, dilden dile kulaktan kulağa yayılan hikâyeleri ardlarından da yazılmıştır.

Kartaca piskoposu Mensurius'a göre Cyprian'dan kendi dönemlerine yaklaşık 50 sene geçmiş, eskiden ufak bir azınlıkken şimdi güçlenmiş ve çoğalmışlardır yani dengeler değişmiştir (Frend, 1952, s. 14). Vali Anulinus, imparatorun fermanını uygulamakta pek hevesli davranmamakta ve Hristiyanların üzerine fazla gitmek istememektedir. Uzlaşmaya razı olup ellerindeki kitapların bir kısmını -içeriği ne olursa olsun- teslim edenlerin derinlemesine soruşturulmasına izin vermemiştir. Piskopos Mensurius da, açıktan olmasa bile, bu uygulamayı desteklemektedir. Nitekim kendisi de birkaç heretik eser teslim ederek takiyye yapmıştır (Hoover, 2008, s. 42-43). Ona göre kitap sadece bir materyaldir ve İsa'yı inkâr etmekle bir tutulmamalıdır. Üstelik söz konusu olan insan hayatıdır. Fanatik kişilerin bile bile şehit olmaya çalışmalarının kendi cemaatine de zarar vereceğini düşünmektedir. Bunu yapanları, kimi dar kafalı köylüler veya umutsuz ve çaresiz kişiler olarak görmekte, bu davranışlarıyla saygın bir statü (şehitlik) elde etmeye çalıştıklarını söylemektedir (Hefele, 1894, s. 173).

Direnişçilere şiddetle karşı çıkan Mensurius sadece sözle yetinmemiş ve kendi cemaatinin onlarla irtibata geçmelerini engellemek için yardımcı diyakoz Caecilian'ı zindan kapısına göndermiştir. Caecilian, mahkûmlara yemek getiren Hristiyanlara müsaade etmemiş, ebeveynlerin bile tutuklanmış çocuklarıyla görüşmelerine izin vermemiştir (Frend, 1977, s. 105). Bunda diretenlere karşı da şiddete başvurmuştur. Bütün baskı ve işkencelerin üstüne, Hristiyanlar bir de kendi aralarında çatışır hâle gelmişlerdir (Hefele, 1894, s. 176). Donatistler, bu davranışlarından ötürü Caecilian'ı "*Cellattan bile eli daha kanlı*" olmakla suçlamışlardır (Tilley, 1996, s. 45).

Donatizm'in Doğuşu

Piskopos Mensurius baştayken herhangi bir sorun çıkmamıştır. Fakat 311'in sonları ve 312'nin başlarında, Mensurius'un ölümünden sonra onun yerine seçilecek yeni piskopos konusunda Kartacalı rahipler acele etmek istemişlerdir. Zira Numidialı piskoposlar gelmeden önce seçimi bitirmek istemektedirler. Oysa Cyprian zamanından beri Numidia piskoposları Kartaca piskoposunun seçiminde hazır bulunmuşlardır. Çünkü Kartaca piskoposu aynı zamanda Afrika başpiskoposudur. Seçimde acele etmelerini gerektirecek başka nedenler de vardır; Mensurius onlara yüklüce miktarda altın-gümüş emanet etmiştir ve bunları kaptırmak istememektedirler (Stevenson, 1987, s. 299). Yapılan oylama sonucu Mensurius'un yardımcısı Caecilian başpiskopos olarak seçilmiştir (Frend, 1952, s. 16-17). Caecilian halk tarafından sevilen biri değildir. Vakti zamanında Mensurius'un güvenini kazanmış olsa da çok düşmanlar edinmiştir. Caecilian, geleneğe göre 12 piskopos tarafından kutsanması gerekirken sadece üç piskopos tarafından kutsanmıştır; bunlardan biri de Abthungi piskoposu Felix'tir ve hain olmakla suçlanmaktadır. Numidialı piskoposlar, hem kendi yokluklarında yapılması hem de bir hain tarafından takdis edilmiş olması gerekçesiyle Caecilian'ın başpiskopos olarak seçilmesini kabul etmemişler ve kendi aralarında Majorinus'u başpiskopos olarak ilan ettiklerini duyurmuşlardır (Chadwick, 2001, s. 383).

Donatistler, Caecilian'ın 'Gelin seçimi kabul edelim.' çağrısını kabul etmemişlerdir zira onu da hain olmakla itham etmektedirler (Aland, 1985, s. 166). Aradan uzun yıllar geçtikten sonra bile Caecilian tarafında yer alanların ve onların takipçilerinin bütün ayinlerinin ve kutsamalarının batıl olduğunu hatta vaftiz için döktükleri suyun ancak kirletmeye yarayacağını savunmuşlardır (Chadwick, 2001, s. 383). Sadece piskoposlar arasındaki bir iktidar mücadelesi olarak gözüken bu mesele, önce manastır ve kiliselerin en alt kademesindeki rahibe varana dek tüm din adamlarını, ardından da bütün bölge halkını etkisi altına almıştır (Aland, 1985, s. 167).

Eğer İmparator Constantine (ö. 337) olmasaydı belki de Caecilian unutulup gidecek ve bu ayrılık hiç meydana gelmeyecektir. Constantine, selefinin yaptıklarından pişmanlık duymakta ve Hristiyan cemaatin yaralarını sarmak istemektedir. Kiliselerini onarmaları için onlara yüklüce para vermiştir. Kartaca'nın resmî piskoposu olarak da Caecilian'ı tanıdığını söylemiştir. Bu durum olayların tekrar kızışmasına neden olmuştur.

Majorinus 313'te ölünce yerine vakit kaybetmeksizin Casae Nigraeli piskopos Donatus seçilmiştir (Frend, 1952, s. 19). Yaklaşık kırk yıl harekete öncülük eden ve bu oluşuma adını veren de o olmuştur. Piskopos Donatus hakkında bilgimiz çok azdır, yazdıkları günümüze ulaşamamıştır çünkü muhalifleri tarafından yok edilmiştir. Zihnî arka planı, dış görünüşü, arkadaşları, Kartaca'ya tam olarak ne zaman geldiği bilinmemektedir. Ama bilinen bir şey var ki o da karizmatik ve etkileyici bir lider olduğudur.

Aynı dönemde, Filistin, İskenderiye ve Roma'da benzer hareketler ortaya çıkmasına rağmen bunlar tarihte fazla bir iz bırakmamışlardır. Peki neden Donatistlerinki farklıdır? Bunun cevabı Numidia bölgesinin öneminde ve sosyoekonomik yapısında gizlidir. Numidia bölgesi

neredeyse 300 yıl Donatizm'in kalesi durumunda kalmıştır. Caecilian'ın seçilmesini geçersiz ilan eden ve *Büyük Zulüm* karşısında en fazla direnen de onlardır (Frend, 1952, s. 23).

O dönemde, Roma hâkimiyetindeki Afrika'da üç dil konuşulmaktadır: *Libyan* (bugünkü Berberi dilinin atası), *Punic* (Semitik bir dil, Augustinus ile özdeşleşmiştir) ve *Latince* (Roma devletinin ve kilisenin dili) (Frend, 1952, s. 57). Punic ve Libyan dilleri yerel olmasına karşın Latince bölgeye sonradan Romalılarca sokulmuştur. Latince konuşan halklar genel itibarıyla Katolik, Libyan dilini konuşanlar ise çoğunlukla Donatisttirler. Her iki cenahta da Punic dilini konuşanlar görülmektedir. Buna karşın Donatist liderler de Katolik piskoposlar gibi Latince konuşabilmektedirler (Weatherwax, 2003, s. 150). Zaten Latince ibadet dilidir ve her iki tarafın ritüelleri arasında pek bir fark yoktur. Kartaca'da ve diğer birçok şehirde Katolikler güçlüyken, Donatistler Numidia, Mauretania gibi bölgelere ve taşraya hâkimdirler. Romalıların egemenliğinde ortaya çıkan yeni aristokrasi sınıfı Katolik iken eski aristokratlar ya pagan ya da Donatisttirler (Brown, 1968, s. 85).

4. yüzyılda Kuzey Afrika'da, Roma Devleti adına vergi toplayanlarla vergi mükellefleri arasında bir uçurum oluşmuştur. Afrikalılar, hem Roma'ya vergi vermekte hem de Afrika ordusunu beslemektedirler. Bu vergiler gittikçe ağırlaşmakta ve vaziyet daha da kötüleşmektedir (Frend, 1952, s. 63). 18 Ocak 313 tarihli bir kayıttan (tam da Donatizm'in ortaya çıktığı dönem) anlaşıldığı üzere, vergiler öyle bir hâl almıştır ki çiftçilerin toplam hasadının 1/3 veya 1/2'si vergi olarak alınmaktadır. Vergilerini ödemeyenlerin de hayvanlarına el konulmakta, çift sürdükleri hayvanlar devlet işleri için kullanılmaktadır. 322 yılında, ödemedikleri vergiler yüzünden hapis yatmamak için çocuklarını köle tüccarlarına satanlar vardır (Frend, 1952, s. 69).

Bütün bunlara rağmen Donatizm'in doğuşu asla tam olarak bilinemeyecektir. Caecilian ve takipçilerini hainlikle suçlayan Numidialı piskoposların kendileri hain değiller miydi? Bu harekete adını veren Donatus acaba Numidialı mıydı? Donatist hareket imparator Constantine için tam olarak ne ifade ediyordu? Hareketin patlak vermesinin tarihi nedir? Bu ve bunun gibi birçok konu hâlen muğlaklığını korumaktadır (Barnes, 1984, s. 14).

Sonuç

Diocletianus Zulmü'nün Hristiyan toplumda derin yaralar açmış olması ve bunu müteakiben Caecilian'ın Kartaca piskoposu olarak seçilmesi, her ne kadar başkaldırma nedenleri olarak gözükse de Donatist hareket sadece bununla açıklanamaz. Hareketin ortaya çıkmasında etkili olan birçok sosyopolitik ve teolojik neden vardır.

Her zaman Roma yönetimine muhalif bir tavır sergileyen bölge halkı Roma paganizmine karşı Hristiyanlığı tercih etmiş, Romalılar Katolikliğe sahip çıktıklarında ise Donatizm'e arka çıkmıştır. Roma yönetiminin ağır vergileri, zengin-fakir arasındaki uçurum, taşra-şehir çekişmesi, aristokrat sınıflar arasındaki mücadele vb. unsurlar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Tarih bize göstermiştir ki çoğu zaman dinî ihtilaflarda "dil" başrolü oynamıştır. Katolik kiliseden ayrılan Koptik, Ermeni, Süryani, Habeş kiliselerinin Latince değil de kendi dillerini kullanmaları bir tesadüf olamaz. Buradan da anlaşılacağı gibi Donatist kilise, Katolik kiliseden farklı bir dil (Libyan-Berberi) kullanmak konusunda yalnız değildir.

St. Cyprian geleneğinin hareket üzerindeki etkisini de unutmamak gerekir. Ayrıca Donatizm başlangıçta siyasi bir oluşum şeklinde ortaya çıksa da daha sonraları teolojik bir hareket hâlini almıştır. Tersinden bakacak olursak teolojik ayrışma kendisini ilk önce siyasi arenada belli etmiştir.

Kaynakça

Aland, K. (1985). *A history of Christianity*. Philadelphia: Fortress Press.

Augustine. (1994). *Against the letters of Petilian. Nicene and post-nicene fathers* (First series, Vol. 4: St. Augustin: Against the writings of the Manichaeans and Donatists). Massachusetts: Hendrickson Publishers.

Barnes, T. D. (1984). *The beginnings of Donatism, early Christianity and the Roman Empire*. London: Variorum Reprints

Beaver, R. P. (1936). The organization of the Church of Africa on the eve of the Vandal invasion. *Church History, 5*(2), 168-181.

Brown, P. (1968). Christianity and local culture in late Roman Africa. *Journal of Roman Studies*, *58*, 85-95.

Chadwick, H. (2001). *The Church in ancient society: From Galilee to Gregory the Great*. New York: Oxford University Press.

Cyprian. (2004). *The writings of Cyprian, bishop of Carthage Ante Nicene Christian library* (Vol. 8). (Trans. R. Ernest Wallis, & A. Roberts) Whitefish: Kessinger Puplishing.

De SteCroix, G. E. M. (2006). Why were early Christian persecuted? In M. Whitby, & J. Streeter (Ed.), *Christian persecution, martyrdom and Orthodoxy* (pp. 105-152). Oxford: Oxford University Press.

Frend, W. H. C. (1952). *The Donatist church: A movement of Protest in Roman North Africa*. London: Oxford University Press.

Frend, W. H. C. (1965). *Martyrdom and Persecution in the early church; a study of a conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford: Blackwell.

Frend, W. H. C. (1977). When did Donatist schism begin? *The Journal of Theological Studies, 28*(1), 104-109.

Frend, W. H. C. (1987). Donatism. In *Encylopedia of religion,* M. Eliade (Ed.), (Vol. 4, pp. 2416-2417). New York: Macmillan.

Gaumer, M. (2008). The evolution of Donatist theology as responseto a changing late Antique Milieu. *Augustiniana, 58*, 171-203.

Greenslade, S L. (1956). *Early Latin theology: Selections from Tertullian, Cyprian, Ambrose and Jerome*. London.

Hefele, K. J. V. (1894). *A history of the Christian councils from the original documents* (Vol. 1-5). Edinburgh.

Hoover, J. A. (2008). *The contours of Donatism theological and ideological diversity in fourth century North Africa*. Unpublished master's thesis, Baylor University, Waco.

Kutsal Kitap. (2002). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

Landon, E. H. (1909). *A manual of councils of the holy Catholic church* (Vol. 1). Edinburgh: John Grant.

Raven, S. (1992). *Rome in Africa*. London: Routledge.

Robeck, C. (1992). *Prophecy in carthage: Perpetua, Tertullian and Cyprian*. Cleveland: Pilgrim Press.

Shaw, B. D. (1995). *African Christianity: Disputes, definitions and Donatists. Rulers, nomads and Christians in Roman North Africa*. Hamsphire: Variorum Press.

Stevenson, J. (1987). *A new Eusebius: Documents illustrating the history of the church to AD 337*. London: SPCK.

Tilley, M. A. (1996). *Donatist martyr stories: The church in conflict in roman North Africa*. Liverpool: Liverpool University Press.

Turgut, R. (2011). *Donatizm*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Vassall-Phillips, O. R. (1917). *The work of St. Optatus, bishop of Milevis, against the Donatists.* London, & New York: Longmans, & Green.

Weatherwax, N. (2003). *Moderates and zealots in fourth-century church conflicts collusion and collision*. Unpublished doctoral dissertation, Vanderbilt University, Nashville, Tennessee.

William, C. W. (1991). Cyprian, Donatism, Augustine, and Augustana VIII: Remarks on the Church and the validity of sacraments. *Concordia Theological Quarterly, 55*(4), 267-296

Wilson, A. I. (2005). Romanizing baal: The art of Saturn worship in North Africa. In M. Sanader (Ed.), *Proceedings of the 8th* international *Colloquium on problems of Roman provincial art* (pp. 403-408). Zagreb: Tehnicka Knjia.